

Ауторка указује на њојолошку повезаност часописа средњоевропској региону који су умрежени сличним идејама, прилозима истих аутора, сличним односом према порозној граници међу уметностима и иновацијама у стваралачком процесу. У есеју мађарској писника Михаља Бабича из 1908. ауторка открива први опис концерта мириса који се, највероватније посредством Тодора Манојловића и Ђерђа Мађаша јавља као једна од програмских тачака дадаистичко – активистичкој мајине у Судбојници новембра 1922. године.

Кључне речи:

периодика средњоевропске регије, њојологија часописа, (е)миграција интелектуалаца, Лајош Кашак и Радни план групе уметника Ма, Михаљ Бабич, симфонија мириса, концерт мириса, Тодор Манојловић, дадаистички мајине у Судбојници, Микеш Флорис, Ђерђ Мађаш.

Почетком двадесетих година источно – средњоевропску регију умрежио је читав низ листова, часописа и алманаха који су у знаку авангарде: *Зенит* у Загребу и Београду 1921–1926, *Út* у Новом Саду 1922–1925. Нешто раније покренути су великобечкеречки часописи *Fáklya* (Бакља, 1922) и *Renaissance* (Ренесанса, основан 15. фебруара 1920.), који је настављао књижевне покушаје вршачког листа *Szombat* (Субота, 1918.), а у којем је Јанош Маца објавио два прилога – *Чекаји* (*Várni*) и *Тенденциозно изобразије* (*A tendenciózus színpad*) још у време када је био сарадник Кашаковог часописа *Ма*. У Араду (Орадеа) излазе *Genius* и *Periszkóp*, у Братислави *Tűz* (Ватра). Уз њих треба поменути и румунске часописе *Contemporanul* 1922–1932, *75 HP* 1924, *Punct* 1924–1925. и *Integral* 1925–1927. који су излазили у Букурешту.

У војвођанским оквирима овом низу придружују се и оне дневне новине које су имале добро уређиван књижевни додатак и које су писале о авангарди (нпр. суботички *Vácszegyei Napló* – *Бачко жуђанијски дневник и Hírlap* – *Весник*). Али написе о авангарди налазимо чак и у повременим публикацијама, као нпр. у новосадском листу *Strandujásád* (*Новине за њлажу*) или у осијечком дневном листу. Круг би био потпун уз навођење часописа из вишејезичних подручја Украјине, који су били посредници између руске и средњоевропске, пре свега мађарске авангарде. Часописи Лајоша Кашака, најпре *Tett*, затим *Ma* који је покренут у Будимпешти, а када је Кашак емигрирао, премештен је у Беч, затим *Jegincsívo* Аладара Комјата и Беле Уица (који су доносили прилоге и на другим језицима) – били су посредници између руске и западноевропске авангарде. То посредовање није било само трансфер идеја и дела. На пример, илустрације *Jegincsíva* потицале су из једне завидне збирке сликовног материјала руских конструктивиста коју је сликар Бела Уиц донео из Русије при повратку са студијског путовања. Тако је *Jegincsívo* по први пут објавио не само ликовне прилоге већ и превод *Реалистичкој манифестацији* браће Певснер (1920), *Пројрама јрује констјруктививисјичко – јродуктививисјичких уметњика* (1920) и тумачења Малевичевог супремативизма (Deréky, 41).

Око часописа широм регије окупљају се писци, уметници и симпатизери *нове уметности* који су везани сличним односом према авангарди и сродним идеолошким схватањима. Овим круговима придружују се руска и мађарска „(е)миграција интелектуалаца” која је стваралачким потенцијалом и рецептивном отвореношћу према новинама допринела авангардним стремљењима у разним областима уметности. Нове идеје у већини градова источно – средњоевропског региона наилазе на отпор публике, а присталице стичу у релативно уском кругу стваралаца.

Основни видови њиховог деловања имали су узор у западноевропским авангардистима. Међутим, долази до стваралачких преобликовања и уместо често случају препуштених, претежно импровизованих наступа, стварају се програми којима се усмерава начин деловања и вид успостављања контакта авангардних уметника и публике. Група окупљена око Лајоша Кашака сачинила је *Радни њлан јрује уметњика Ма*. У његовом састављању учествује Лајош Кашак, Аладар Комјат, Бела Уиц и Мађаш Ђерђ. Опште опредељење ових стваралаца било је да се у часопису презентују сва авангардна стремљења у књижевности, позоришту, музици, архитектури, сликарству, вајарству. Текстови авангардних уметника требало је *јреводити* са руског, енглеског, француског, италијанског, „америчког”, немачког, српског, холандског и других језика. Планом су предвидели организовање књижевних, сликарских, архитектонских и позоришних *семинара* током

којих би се уз дискусију и критичке осврте представљали и објашњавали сви револуционарни правци у уметности. Пратеће манифестације ових семинара биле су *уметничке изложбе* мађарских и страних стваралаца или групе уметника које су припадале разним правцима. За младе уметнике организоване су *сликарске школе*, (једну од њих водио је Бела Уиц).

По угледу на наступе авангардиста у западноевропским центрима, ова група уметника и писаца око Кашака придавала је велики значај активностима ван ужег редакцијског круга часописа и тежила је да успостави непосредан, жив контакт са публиком. Као најпогоднија форма показао се *мајшине*, вид колажно – сценског наступа. Динамиком, која је згуснута у релативно мали временски интервал без паузе, у матинеу су могли да обједине разнородне жанрове: манифесте, краћа излагања, приказе, сценско извођење, рецитовање, инсценације, пантомиму и плес, уз дозирање светлосних, звучних и других ефеката који могу да дођу до изражаја у замраченим салама. Матине је деловао ефектно, шокантно, провокативно, не само у равни сазнајне свести ефектом превареног очекивања, већ непосредно, снажно и директно атаком на сама чула публике.

Планирана су недељно чак два – три *йройајандна* и *грамска мајшинеа* на којима би дошло до изражаја све што је најбоље у домаћој и страниј књижевности, музици, плесу и сценској уметности. Још у време излажења часописа *Tett* и *Ma* у Будимпешти је постојала пракса да се матинеи организују по мањим местима и регионалним културним центрима.

Део програма Кашаковог круга, путем умрежености авангардних часописа и личних контаката самих уметника (нпр. Драган Алексић – Лајош Кашак), уградио се у активистичке видове војвођанске авангарде, али и у зенитизам разапет између Загреба и Београда. У другој половини 1922. и почетком 1923. године одржани су матинеи у Винковцима, Осијеку, Новом Саду, Суботици, Великом Бечкереку (Зрењанину), а према непровереним подацима, у Сомбору и Србобрану. Скоро сви имали су најаве у локалним новинама, а оглашавале су се плакатима и лецима.

На основу сачуване грађе из периодике може се претпоставити да је сваки од ових матинеа био манифестација за себе, која је носила одјеке и руске и западноевропске авангардне сцене, кашаковске примесе, активистичке и зенитистичке црте прилагођене простору, времену и публици, те актерима који су били у прилици да је реализују.

О активистичком матинеу у Новом Саду, одржаном највероватније након објављивања првог броја часописа *Уш* (после 1. априла 1922.), сачувана

су сећања Јаноша Чуке (Aranyműves János Lajos): „Публика није марила за књижевност, ни за писце, зато смо ми потражили публику. Наш први сусрет замислили смо у форми матинеа. Словима у бојама које узбуђују вид штампали смо програм матинеа на огромним папирним плахама. Одржавање матинеа предвидели смо у мирном и током дана напуштеном бару. Мени је припала улога да одржим уводно слово и публику упознам са суштином активизма. Програм су допуниле песме Золтана Чуке, Јаноша Мештера, Золтана Холендера и Ендреа Аратоа. Плакати су имали велики успех. Лист *Vajdaság* (Војводина) недељама је најављивао матине, али карте се нису продавале. Ипак се нисмо одрекли матинеа. На крају нам је успело да 20–30 карата продамо нашим блиским познаницима и послодавцима. На наше велико разочарење, на матинеу се појавио само мој шеф са фамилијом и неколико студената, одушевљених љубитеља књижевности... Матине је наравно доживео фијаско, али *Уиџ* је живео скоро две године и пустио је корене” (Borj, 557–559).

У знаку југословенског дадаизма, према сачуваном огласу, матине у Осиеку одржан је 20. августа 1922. у Royal – kúny у пола једанаест преподне. Најављено је предавање „О дадаистичком покрету” Драгана Алексића из Загреба, уредника ревије *Дада Танк*. Програм је обухватао дадаистичке драме, слике, скулптуре, музику, филозофију, песништво и роман. Позив публици упућен је уз слоган: „Тко не зна ништа о новом не спада у XX век”.

У Винковцима, према сачуваном огласу, 1. октобра 1922. у хотелу „Славонија” у осам сати најављен је програм у знаку DADA CLUB-а као вече „модерних пјесама”. „Конферанса” је био Драган Алексић који је уједно говорио о дадаизму и новој уметности уз представљање „модерних слика, машинске уметности” и „пројекцију љубави”. Плакат пропагира и часописе *Dada tank* и *Dada Jazz*.

Матине у Великом Бечкереку био је организован у знаку активизма. Учесници су били сарадници часописа *Уиџ*, који су читали своје песме. По начину представљања књижевних радова и наступу учесника овај матине вероватно је био налик класичној књижевној вечери без великих спектакуларности. Трагове авангарде у овом граду чува и часопис *Renaissance* на чијим су страницама објављени текстови Јаноша Маце.

Према мемоарима Золтана Чуке, у време покретања *Уиџ-а* један матине одржан је у Сомбору, али о томе нисмо успели да нађемо прецизније податке, као ни о оном у Србобрану, за који постоје индиције.

Суботички матине је одржан 6. новембра, на дан св. Мартина. Од свих додашњих једино су о њему сачувани опширни новински извештаји у листу *Hírlap* (*Дневник*, 1922.), које је писао мађарски песник Микеш Флориш.

Програм је био састављен од дела дадаиста, активиста, зенитиста, а освртао се на конструктивизам и друге токове нових уметности. Најавио је извођење дела Љубомира Мицића, Ендреа Аратоа, Арпада Ланга, Золтана Чуке, Андора Шугара, Виргила Пољанског, Драгана Алексића, Шандора Барте, Хојлсенбека, Лајоша Кашака и Адама Чонта. О интернационалном карактеру матинеа говори сам списак ових имена. Поред извођења дела ових стваралаца предвиђена је *архијектџура звука* и *архијектџура свейла*, а као сензационалистичку вест најављивали су *концерџи мириса*. Овакав „спектакл”, који чини атак на чуло мириса и путем њега изазива естетски доживљај, према нашим сазнањима, није предвиђен ни на једном наступу дадаиста који су до 1922. године одржани по европским центрима, нити је нешто слично уврштено у програм претходних матинеа, од Винковаца до Великог Бечкерека. Према мемоарима Золтана Чуке, концерт мириса је био смишљен само као „мамац” који је требало да привуче публику.

Међутим, овај начин поигравања са укусом и стрпљењем публике ипак није смишљен тако случајно. Појам *концерџиа мириса*, уз *концерџи додира* и *архијектџуру мириса*, јавља се у мађарској књижевној периодици много пре дадаиста. Априла 1903. године, у стиховима мађарског песника Михаља Бабича налазимо песнички појам „симфонија мириса”. Сама по себи ова синтагма није представљала новину у правом смислу речи, јер се у контексту модернизма доводила у везу са синестезијом бодлеровског типа. Међутим, шест година касније, у огледу Михаља Бабича, објављеном под насловом „О мирисима” („Szagokról és illatokról”, *Nyugat*, 1909, 5), „концерт мириса” добија широку теоријску разраду.

Бабичев текст објављен је у књижевном часопису *Nyugat* (*Зайаг*), органу мађарских модерниста који је од 1908. године излазио у Будимпешти. По уређивачкој концепцији био је сличан *Српском књижевном гласнику* али много отворенији према писцима различитих стваралачких усмерења. У њему је објављивао Ендре Ади, а са његових страница су се у авангарду отиснули Лајош Кашак, Шандор Барта и Ђерђ Мађаш.

Оглед Михаља Бабича састоји се од пет мањих целина. Позивајући се на искуство и чињенице, он прво констатује да мириси имају врло велику асоцијативну моћ. Наводи да је Русо њих називао *чулом имајинације*, а цитира низ књижевних дела у којима описи мириса имају велику улогу. Бабич и сам врши експерименте на медијумима (резултате тих испитивања

објављује у *American Journal of Psychology*). Настоји да преиспита поставку према којој асоцијативни утицај мириса проистиче из њихове афективне снаге. Експериментима долази до закључка да уклањањем афективне везе – резултати остају исти. Наиме, и сасвим незнатни мириси могу имати велику асоцијативну моћ. На пример, мирис једне кутије може да изазове сећање на једну башту у којој смо били у детињству. Бабич сматра да су у нашој свести мириси много ређе присутни него било који други осећаји, а реткост је увек обрнуто сразмерна изазивању пажње, што доприноси асоцијативности мириса. Има мириса за које као да су све материје порозне, човек би помислио да продиру и кроз стакло. Црква одавно користи тамјан за изазивање побожности, а песници да би дочаравали атмосферу и одређено расположење.

Бабич сматра да код људи који имају осећај за уметност мириси имају естетски утицај, односно, изазивају естетски доживљај – допадања без интереса. Код обичних људи, као и у природи, мириси су везани за неки интерес (преживљавање, одржавање врсте и сл.). Поред тога, асоцијативна снага и естетски утицај мириса везан је са једним другим *извором*, који декадентни песници називају *correspondance*. Тумачећи овај појам са становишта теорије асоцијација, Бабич сматра да *correspondance* представља такав низ асоцијација у којем су *извор* и врста везе потпуно нестали из памћења, а остала је само нераскидива веза. По њему *correspondance* је несумњиво једна од најјачих извора естетског доживљаја, непосреднији и јачи од *симбола*, јер он се заснива на самом осећају. Поред тога, мириси кореспондирају са *дојама*: постоје зелени и бели мириси, а између боја цветова и мириса *ex natura* постоје неке везе. Мириси кореспондирају и са *звук*ом: има форте, пијано, дречећих мириса и сагласја. Али мириси кореспондирају и са тактилношћу, постоје баршунасти, свиленасти, голицасти мириси. Ако је то тако, Бабич се пита – зашто не би постојала музика додира? Концерт од мириса? Сонет састављен од мириса деловао би много снажније него сонет од речи. Можда ће људи у будућности стварати љубавне сонете од мириса. Настајаће чак жанрови мириса и људи ће удисати поезију мириса. Зашто не би могла постојати музика, концерт мириса?

Као пример Бабич наводи како је на једној оперетској представи, када је сцена представљала егзотично острво, салу преплавио егзотичан мирис који је несумњиво имао естетски утицај. Међутим, у овом случају мирис је служио само као допуна сцене. Изоловано, самостално деловање мириса изазвало би много већи естетски доживљај, деловао би и на ум и на дух. На крају, као допуну својих разматрања, Бабич описује један „утопијски”, фиктивни концерт мириса:

„Срећни житељи утопије завале се у удобне лежаљке у невеликој али херметички изолованој сали. Спољашњи свет је искључен. Гасе се сва светла. Савршена тама и тишина, све што је потребно за најтананији уметнички доживљај.

Попут давног сећања, тихо, на почетку једва приметно, као да ум пита: да ли је то заиста мирис?, – у чистом зраку, рипо, из далека развејава се парфем. Мирис љубичице, који успут добија боју и нијансе, такт и тајанствене ароме, а њух очекује промене. Одједном, не зна се како, снажан хелио – троп, као дах испуњава салу и претаче се у сладуњавау ванилу, надражује и голица ноздрве, а онда одједном нестаје...”

Мирис концерџа, дакле, не само овако у опису и фиктивно, већ разрађен са становишта експерименталне психологије и теорије естетског доживљаја постојао је у стваралачкој свести и теоријској мисли нешто више од једне деценије пре него што је најављен у Суботици 1922. године на шареним плакатима војвођанских дадаиста. Да ли је Бабичев текст могао да има одјека у авангардним догађањима двадесетих година? Вероватно да јесте. Рецепција Бабичевог огледа *О мирисима* почела у кругу читалаца мађарског модернистичког часописа. Наиме, после објављеног чланка у *Nyugati*, већ марта 1909. године, негде око Сегедина, у сеоској забити Фогараша, на једној дописници упућеној из Великог Варадина (Nagyvárad) на Бабичеву адресу стигле су речи исписане графитном оловком, на брзину:

„Драги Михајло Бабичу! Управо сам прочитао Вашу студију `О мирисима`. принуђен сам да са неколико неприкладних речи изразим своје одушевљење. Све сам осетио. Онесвануо сам. Уживао сам у опису концерта мириса као да је прави... [] Најискренији стисак руку. Теодор Манојловић.”

Бабичев текст излази у часопису *Nyugat* чији су сарадници и будући авангардни песник Лајош Кашак, сликар Бела Уиц и суботички песник Ђерђ Мађаш.

Бабичев чланак имао је одјека и у кругу песника у Великом Варадину, чији је узор био Ендре Ади, а којем је по духовном сродству припадао и Тодор Манојловић.

У време одржавања матинеа, Ђерђ Мађаш, сарадник *Nyugata*, већ се вратио из Будимпеште и боравио је у Суботици. У то време ту живи и Душан Малушев. Уочи матинеа одржава се велика ретроспективна изложба Арпада Балажа у Суботици. Тодор Манојловић у то време преводи своје песме на мађарски и објављује на страницама суботичког листа *Napló* (*Дневник*).

Микеш Флориш, суботички новинар и дадаистички песник, сарадник новосадског активистичког часописа *Утѝ*, недељама пре матинеа на страницама истог листа у опширним чланцима објашњава суштину авангардних праваца и најављује матине читаоцима „који су још таворили код Адија” (*Hírlap*, 1922). Можда су ови песници допринели томе да се при сусрету дадаиста и активиста у Суботици покуша остварити Бабичева идеја о инсценирању концерта мириса. Тим пре, што је Драган Алексић уочи матинеа отказао свој долазак. Празнину у већ најављеном програму требало је надокнадити. Није ли *концерт мириса* био довољно „дадаистичан” и провокативан за поигравање са укусом дремљиве суботичке публике?

Занимљиво је да скоро сваки поменути матине одржан је у простору који је сличан оном који Бабич описује у свом чланку. У свакој од тих сала постојали су услови за ефектно извођење архитектуре звука и архитектуре светла. Разлог што концерт мириса ипак није одржан на суботичком матинеу можда треба тражити у томе што нису постојала могућа техничка решења за његово извођење. Ипак, и самим тим што су га актери уврстили у програм матинеа, он је већ изазвао изванредан дадаистички ефекат.

Суботички активистичко – дадаистички матине, по сећању неких савременика, имао је успеха и публику је навео на размишљање о дади и новим уметностима. Према другима, прерастао је у скандал. Остала су забележена и умеренија мишљења да је матине у Суботици имао „незнатан утицај на ликовне уметности”, и да је „наступ авангардиста имао велики одјек у књижевним и интелектуалним круговима, поготово је побудио пажњу млађе генерације писаца” (*Gajdos*, 73). У сваком случају покрет и наступ суботичких „нових уметника” усталасао је мирне воде књижевног и ликовног живота. У периодици објављени су прикази о књизи Золтана Чука и песме Михаља Бабича у преводу младог Младена Лесковца.

За сценску и филмску уметност средњоисточног европског региона у доба постмодернизма дада и дадаизам је остао неисцрпни извор стваралачких поступака и могућности комбинације изражајних средстава различитих уметности. Сетимо се само *Човекове трагедије* Имреа Мадача, у режији Љубише Ристића, која је обиловала већ виђеним дадаистичким елементима и на сличан начин се поигравала укусом публике.

Дада је постала и тема постмодернистичких дела: да поменемо само филм *Сѝлав медуза* или мађарску позоришну представу *Дадаисти*, која је у режији Ивете Божик у сезони 2001 / 2002. постављена на камерној сцени будимпештанског позоришта „Катона Јожеф”. У њој је реконструисана атмосфера легендарног циршког *Cabaret Volter* са наступима Аполинера,

Царе, Арпа и Софи Тауберт уз реминесценције на појавне облике даде на Балкану.

Да Бабичеве идеје нису остале само утопија, сведочи податак да је у Бечу основано експериментално позориште са олфакторијском лабораторијом за развој мултисензуалних уметности, које трансдисциплинарно испитује олфакторијски феномен, његове везе и могућности примене у уметности, драматуршке могућности, од инсталација и перформанса преко ситуационистичког и наративног контекста. Овај театар на програму има олфакторијске сеансе са скулптурама мириса. Можда ће ускоро бити створен и олфакторијски сонет.

Литература:

- *Lesebuch der ungarische Avantgardeliteratur (1915–1930) – A magyar avantgarde irodalom olvasókönyve.* Herausgegeben und eingeleite, mit bibliographischen Notizen versehen von Pál Deréky. – Börlau, Wien-Köln. Weimar, 1996.
- Márciusi zsoltár. A jugoszláviai magyar avantgarde költészete. Válogatta. az előszót írta és a jegyzeteket készítette Bori Imre. Hagyományink IV.– Forum, Újvidék, 1973.
- Gajdos Tibor: *Képzőművészeti élet Szabadkán a két világháború között.* – Szabadka, 1977.
- *Híralap (Хирлап – Дневник)*, Суботица 1922.
- *Nyugat (Нјуџаџ – Заџаг)*, Будимпешта 1909.
- Nagyságos Babits Mihály tanárúrnak, Fogaras [Todor Manojlović gospodinu učitelju Mihajlu Babiču u Fogaraš, dopisnica]. – ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR, Kézirattár Növedéknapló, 1951, 39 sz.[Rukopisno odeljenje Sečenjijeve biblioteke u Budimpešti]

Marija Cindori Šinković

THE CONCERT OF SCENT

Summary

The author points out to topological connections of Central European magazines which were interconnected by similar ideas, contributions of same authors, and similar relations to permeability of borders between the arts and innovations in the creative artistic process. In the essay of Hungarian poet Mihalj Babic from 1908, the author reveals the first description of the Concert of Scent, which also appears – most probably through the mediation of Todor Manojlović and Djerdj Madjas – as one of programmatic points of Dadaist-activist matinee, held in the November of 1922 in Subotica.